

Ўртоқлари хазиллашиб уни шундай деб аташарди. Дарҳақиқат, Бегали Косимов илмий фаолиятининг ҳаммасини тўлалигича жадидлар мавзуга бағишлаган, уларнинг маърифатпарварлик соҳасидаги, миллатни уйғотиб ҳозирги замон цивилизациясига эш килиш йўлидаги ҳаракатларини давом эттирган эди. Деярли ярим аср давом этган бу иш жараёнида Бегалининг ўзи ҳам жадидларнинг қай бир ҳислатларини ўзлаштириб олгандек кўринарди. Шунинг учун “Сўнгги жадид” деган лақаб унга жуда мос тушган эди.

Бегали Қашқадарё вилоятининг Қасби туманига қарашли кичикроқ бир қишлоқда туғилиб ўсган эди. Унинг болалиги уруш йилларига тўғри келди. У кезлари, айниқса, қишлоқларда шароит огир эди. Шунинг учун Бегали ҳам бошқа қишлоқ болалари каби болаликнинг кўпгина қувончларидан маҳрум бўлиб ўсган. Қишлоқ аҳли чорвачилик билан шугулланарди. Кўй-кўзиларнинг кетидан юриш, уларни парвариш қилиш, вақти келганда улоқлар билан қувлашмачоқ ўйнашлар қишлоқ болаларининг ягона овунчоғи эди. Бундан ташқари, она табиат Бегалининг қалбида илк марта ватан туйғусини уйғотди.

Қашқадарё адирлари, айниқса, баҳор кезларида бетакрор бир гўзаллик қасб этади. Адирлар ям-яшил либос қияди, ўт-ўланлар, майсалар қишига хуш ёқувчи муаттар хидлар таратиб гурқираб ўсади, теварак-атрофдан узлуксиз эшитилиб турадиган кўй-кўзиларнинг маъраши адирлар бағрида ёқимли музика садоларидек туюлади.

Ложувард осмон тип-тиник, қишида аллакандай номаълум ҳис-туйғуларни уйғотади. Бу гўзаллик ичида яшаб, улғайиб уни севиб қолмаслик мумкин эмас. Бегали она қишлоғини, унинг теварағидаги паст-баланд адирларни жуда яхши кўрарди. У 50 ёшга қирганида бир гуруҳ дўстларини қишлоққа таклиф этганди. Қишлоқ озода, саришта, гоятда файзли эди. Бегали ўзи ўқиган мактабни, болалиги ўтган қишлоқдаги кўчалару манзилларни қандайдир ички бир гуруҳ билан бизга кўз-кўз қилди. Кейин бизни туман марказидан унча олис бўлмаган қабристонга етаклади. Қабристон қадимий бўлиб, жуда қатта эди. Хар бир макбара таъмирланган, супириб-сидирилган. Одамларнинг бу қабристонга ихлоси ва ҳурмати гоят баландлиги аён кўриниб турарди. Бу қабристонда жуда кўп улуғ уламоларнинг жасади қўйилган экан. У пайтлари Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлидаги биринчи қадамларини қўймоқда эди. Шунинг учун ҳали шўролар замонидаги баъзи удумлар бекор бўлмаган, ўтмишда яшаган буюқ алломалар ва уламоларни, азиз авлиёларни эъзозлаш, ҳурматини жойига қўйиш қўнғилдагидек эмасди. Лекин Қасби яқинидаги қабристон бундан мустасно. Мени хайрон қолдирган нарса шу бўлдики, Бегали хар бир макбарадаги азиз-авлиёланинг қимлиғи, қайси даврда яшагани, қандай ишлар билан халқ ўртасида донг чиқаргани, улар тўғрисида қандай эски-эски қитобларда маълумот берилганини жуда яхши биларди. Бегали бу тўғрида тўлиб-тошиб гапирар экан, биз гўё олис тарихнинг садоларини эшитаётгандек ҳис қилдик ўзимизни. Мен Бегалидан бу гапларни қаердан билишини сўрадим.

— Болалиқда уйимизда ҳам, мактабда ҳам кўп гапиришарди. Неча марта қабристонни зиёрат қилиб, бу ерда ётган азиз-авлиёларни тавоф қилганман. Қолган гапларни хар қил қитоблардан ўқиб билиб олганман.

Сухбатдошимга яна бир бор қойил қолдим — мен унинг билимдонлигини билардим, аммо ўз қишлоғини, унинг тарихини, қадриятларини бу қадар эъзозлашини билмасдим. Демак, унинг ёшлиқ йиллари шунчаки ўйинқароқлик билан ўтмаган экан. Бегали болалиқ кезларидан синчков, хар нарсага қизикадиган, хар нарсани тағ-туғи билан чуқур билиб

олишга интиладиган одам бўлиб ўсган экан. Хуллас, бу синчковлик, юрт тарихига, маданиятига кизиқиш уни хозирги Миллий университет даргохига олиб келди. Бегали ўз гуруҳидаги талабалар ичида энг жуссаси кичиги эди. Эркин адирлар бағрида, ўт-ўланлар салтанатида, бир чўпончалик кўй-кўзилар кетидан югуриб ўсган Бегали нега бунчалик кичкина бўлиб қолган, билмадим. Лекин бир-икки йил ўқигандан кейин спорт билан астойдил шугулланиб, бу кусурини анча тўғрилаб олди. У университет командасида 15—20 йил муттасил волейбол ўйнади. Жуда эпчил ва чаккон эди. Жуда кийин тўпларни ҳам ўйинга қайтара олар, умуман, яхши ўйинчилардан бири ҳисобланарди. Бегали дурустгина шахмат ҳам ўйнади. Кафедрада аъзолари ёзги таътил вақтларида ҳар хил сафарлар ва саёҳатларга кўп бориб турарди. Бегали бу сафарларнинг доимий иштирокчиси эди. У билан Кашкадарёнинг тоғлик ҳудудларига сафар қилганмиз. Хисорак шоввасини, Кизил эмчак тоғини, Гилон деган афсонавий масканни бирга кезганмиз. Узок Шаркка, Бадахшонга, Арошан бува булогига, Сурхон воҳасига бирга борганмиз. Бегали жуда дилкаш йигит эди. У кўп гапирмас, лекин индамас ҳам эмасди. У ҳадеб бўлар-бўлмасга кулавермас, бироқ кулса, чин дилдан куларди. Бирон нарсадан ранжиса ёки жаҳли чиқса, даргазаб бўлиб, бакириб-чакирмас, балки бирон оғиз захарханда гап айтиб ёки бирон пичинг билан, кошларини чимириб, муносабатини маълум қиларди.

Бегали жуда яхши ўқиди. У айникса эски ўзбек тилини, араб ёзувини мукаммал ўрганди, бу унинг мумтоз адабиёт билан шугулланишига имкон берди. У семинарларда, илмий конференцияларда жуда мазмунли маърузалар қилар, ўрни келганда, илмий масалаларда мунозара қилишдан қочмасди. Унинг ҳар бир чиқишида, албатта, қандайдир янгилик бўларди.

Бегалининг фаоллиги ва гайрати, илмга астойдил берилгани домлаларнинг назаридан четда қолмади. Айникса, профессор Гулом Каримов унга алоҳида эътибор билан қарай бошлади. Кўп ўтмай улар ўртасидаги муносабат устоз-шогирдлик муносабатига айланди. Кейин Бегали Гулом Каримовнинг аспиранти бўлди. Албатта, унинг номзодлик иши ҳам жадидчиликка бағишланган эди. Лекин Бегали, эҳтимол, Гулом Каримовнинг маслаҳати билан бўлса керак, жадидчиликнинг умумий муаммолари устида эмас, бу ҳаракатнинг атоқли вакили Мирмуҳсин ижоди устида иш бошлади ва “Мирмуҳсин Шермухамедов (Фикрий) ва унинг адабий муҳити” мавзусидаги номзодлик диссертациясини муваффақият билан қўнлади. Натижада унинг номи тикланди, ўзбек адабиёти ўзининг яна бир йирик сиймосини қайтадан бағрига қайтарди. Бу Бегали Қосимовнинг илмий жасорати эди. Шундан кейин Бегали докторлик диссертацияси устида иш бошлади. Табиийки, бу тадқиқот ҳам жадидизм масаласига бағишланган бўлиб, энди Бегали уни катта қўламда, ҳамма назарий жиҳатлари билан бирга ёритишни мақсад қилиб қўйган эди. Бироқ бу пайтга келиб, мафкурамизда яна бир эврилиш содир бўлди — энди жадидлар масаласини умуман тилга олиш мушкул бўлиб қолди. Махаллий “дохийлар”имиздан аллақайсиси, билса-билмаса, “Жадидлар синфий душманимиздир”, деган хикматни айтипти. Шўролар даврида, айникса, Ўзбекистонда мафкура ана шунақа ахволда эди. Нима қилмоқ керак? Бу мавзудан воз кечиш — ўзбек адабиётининг чорак асрлик тарихидан воз кечиш, демек эди. XX аср биринчи чорагидаги адабиёт тарихи саҳифаларидан ўчириб ташланса, адабиёт ривожига узилиш рўй берар, унинг тадрижий ривожланиш йўллари изохлаш мумкин бўлмай қоларди. Бунинг устига, материаллар жадидчилик ҳаракатининг халқчил, демократик ҳаракат бўлганидан далолат бериб турган бўлса, ундан қандай воз кечиш мумкин? Хуллас, бу ерда мавзуни

тасдиқлатиш учун анчагина мугомбирлик ишлатишга тўғри келди. Бегали ишнинг мавзуини “XX аср боши ўзбек поэзияси (Инкилобий шеъриятнинг шаклланиши ва тараккиёт масалалари. (1905—1917)”, деб белгилади. Албатта, биринчи карашда жадид адабиётини “инкилобий” адабиёт деб аташ эриш туюлади. Бирок масаланинг мохиятига назар ташланса, бу ерда ҳеч қандай муболага ёки сохталиқ йўқ эди. Негаки, эски тартибларга, феодал муносабатларга, котиб қолган расм-русумларга қарши чиққан жадидлар ўзбекларнинг турмуш тарзини замонавийлаштириб, бутунлай янги йўлга солиб юбориш гоёсини олға сурган эдилар. Бу эса, шубҳасиз, инкилобий гоё эди. Шундай қилиб диссертация темаси тасдиқланди ва Бегали гайрат билан ишга киришди. Иш жараёнида Бегалининг олим сифатидаги муҳим бир хислати намён бўлди ва қамолга етди. Бу — академизм эди. Шўро қамонида илмдаги академизм мактаби у ер-бу ерда сакланиб қолган бўлса-да, илмда енгил-елпи йўлларни қидирган ва осонгина қан чўққиларига қўтарилиб, шон-шухрат орттиришни истаган одамлар академизмни қоралай бошладилар. Улар академизмни услубий жихатдан мураккаб деб эълон қилдилар. Бу йўл билан яратилган асарлар қенг халқ оммасига тушунарли эмас деб даъво қилдилар. Қолбуки, бу академизмдан халос бўлган тадқиқотлар адабиётшунослиқдаги саёзликни, масаланинг мохиятига қуқур қира қилмасликни, фактларни умумлаштириш салохиятининг заифлигини оқлар эди. Бегали бу йўлдан қочди ва тадқиқот услубида, Қулом Қаримов қабии академизмга содиқ қолди. Бирок бу тадқиқот устида бир неча қаравар қўпроқ ва қаттиқроқ меҳнат қилишни, ишдаги ҳар бир факт, тилга олинган ҳар бир исм, унинг тўғрисидаги маълумотлар аниқ бўлишини талаб этарди. Бу усулда иш қўрувчи олим қаландрарвозликдан, юзақилиқдан қочмоғи, олдинга сураётган ҳар бир фикрини, ҳар қандай гоёсини ҳар томонлама қалиллаши қерак эди. Абдулла Қаххор таъбири билан айтганда, ўз фикрини олға сураётган олим бу фикрни деворга миҳ қоккандек қоқиб, бу миҳнинг қалпоғини узиб ташламоғи лозим эди, шунда бу миҳни, яъни фикрни ҳеч қим қойидан сугуриб ололмайди. Бегалининг докторлик диссертациясининг материаллари тарқоқ қолда эди. Бу тадқиқотчи олдиға қўшимча қийинчилиқлар қўярди. Жадиқлар қарқи XX асрда, яъни нисбатан яқинда яшаб ўтгани учун, шўро ҳуқуматининг сиёсатида қоралангани вақидан, асарлари деярли унутилаёзган эди. Бегали бу қорада ҳам қинақам матонат ва гайрат билан иш юритди.

Олим Тошқент ёқи Самарқанд қутубқоналаридаги материалларни аниқлаш ва тўплаш қилангина шугуллангани йўқ. У материал тўплаш учун қўшни республиқаларға илмий сафарлар қилди, айниқса, Татаристон ва Бошқирдистон қутубқоналарида қўп ишлади. Айтмоқ қераққи, Уфада ва Қозонда XX аср бошидаги ўзбек адабиёти намуналари Тошқентдағиға қараганда қўпроқ сакланиб қолган. Масалан, мен ҳам Чўлпоннинг Ўзбекистондан топилмаган биринчи шеърий тўплами “Булоқлар”ни Қозон университетининг фундаментал қутубқонасидан топган эдим. Умуман, бу қутубқона қаталоғидан ўзбек адабиётининг менға маълум бўлмаган 400ға яқин намуналарининг номини ёзиб олгандим. Қуллас, Бегали материалларни мишқоллаб йигди. Ниҳоят, материал излаш жараёнида у Қиримнинг Богчасарой шаҳарчасига ва унинг яқинидаги Гаспирали қишлоғиға ҳам борди. Бу қишлоқда бутун турқийлар дунёсини уйғотган, маърифат гоёларини тарқатган улуг инсон Исмоилбек Гаспирали туғилиб ўсган ва ижод қилган эди. Бегали бу буюқ зотнинг уй-қойи, унинг хотираси билан боглик қойлар, шу қумладан, унинг қабри ҳам қаровсиз, ҳароб бўлиб ётганини қўриб қаттиқ изтиробға тушди ва бу тўғрида мақолалар ёзди. Албатта, Бегали йиллар давомида тўплаган материаллар уни бу соҳанинг зуққо қилимдонига айлантирди. Бутун

Ўзбекистондаги Миллий Уйғониш даврини, унинг адабиётини ўрганишни истаган ёшлар Бегали атрофига уюша бошладилар, бутун бир илмий мактаб шаклланди. Бу эса, кейинчалик Миллий университет таркибида Миллий Уйғониш даври адабиёти кафедрасини ташкил қилишга имкон берди. Кафедрага тўпланган илмий жамоа қисқа муддатда катта ишларни амалга оширди. Жумладан, ҳозир “Маънавият” нашриёти чоп этаётган “Истиклол фидойилари” туркумида биринчи марта жадид адиблар ва шоирларнинг асарлари нисбатан тўла равишда дунё юзини кўрди. Бу китоблар, жадидларга бағишланган монографиялар, рисоалар, мақолалар Бегалининг номини факат бизда эмас, чет эл илмий доираларида ҳам танитди. Америка, Франция, Германия олимлари билан унинг ўртасида ёзишмалар вужудга келди, улар манба сифатида Бегали чоп қилган асарларга мурожаат эта бошладилар. Туркиядаги туркшунос олимлар эса, туркий халқлар адабиёти бўйича ўнлаб жилддан иборат тадқиқотлар матнларини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш ишига Бегалини муаллиф ва муҳаррир сифатида таклиф қилишди. Бегали бир неча марта Туркияга таҳрир хайъатининг мажлисларига борди. У ерда нутқлар сўзлади. Бегалининг айтишича, бу улкан нашрнинг ўзбек адабиётига бағишланган жилдлари лойиҳасида парокандалик ва юзакилик мавжуд эди. Уни тузганлар ўзбек адабиётини яқиндан билмасликларини ошқор этиб қўйганлар. Албатта, катта меҳнат сарфланиб тайёрланган лойиҳанинг танқид қилиниши ҳеч кимга ҳам ёқмайди. Унинг устига, адабиётлар бўйича янгидан лойиҳага яна нималарнидир қиритиш ҳақидаги таклифлар ҳам жуда катта қийинчилик билан қабул қилинади. Чунки ҳажм чекланган, уни ҳадеб кенгайтираверишнинг имкони йўқ. Бегали бу масалаларда принципиал позицияда турди, турли мамлакатлардан келган туркшунослардан ташкил топган таҳрир хайъатини ўзининг танқидий фикрлари ва таклифларига қўндиришга муваффақ бўлди. Натижада лойиҳадаги ўзбек адабиётига бағишланган жилд анча тўла, илмий жihatдан асосланган ҳолда нашр этилди. Факат афсусланадиган жойи шундаки, бу қимматли китобдан Ўзбекистонга 2-3 донагина етиб келди, ҳолос! Бегали бу жилдни менга кўрсатган, ҳатто бир неча кунга бериб ҳам турган эди. Мен у билан танишиб чиққач, бу китоб ҳақида тақриз ёзишни буюрдим ва уни “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилдик.

Бегали Қосимов факат етук истеъдодли тадқиқотчи олим эмас эди, у айтиш чاغда ўқитувчилик санъатини пухта эгаллаган моҳир педагог ҳам эди. Талабалар уни жуда яхши кўришар ва унинг тевағидан аримасди. Бегали ҳам талабаларни гоётда ҳурмат қиларди. Бироқ бу ҳурмат ҳар нарсанда уларга ён босишда, уларни етаклашда эмас, аксинча, маърузаларнинг сифатида, уларда ҳар гал қандайдир илмий янгиликларга интилишида, уларнинг адабиёт тарихидан олинган марокли ҳикояларга бойлигида кўринарди. Бегали талабаларни ҳар қанча ҳурмат қилмасин, уларга нисбатан талабчанликни асло бўшаширмас эди. Унинг фанидан имтиҳон топшириш гоётда қийин эди, бироқ бу қийинчилик домланинг ўринсиз инжиқлигидан тугиладиган сунъий қийинчилик эмасди. Талаба материални Бегалининг кўнглидагидек тўла ўзлаштирмаса, буюрилган бадиий адабиётларни ўқиб чиққан бўлмаса, Бегали унга ижобий баҳо қўймас эди. Албатта, кўпгина нўнок талабаларнинг кетидан юрадиган “илтимосчи” одамлар кўп бўларди. Улар кўрка-писа Бегалидан ҳам илтимос қилишарди. Бироқ Бегали уларнинг кўпчилигига рад жавобини берарди. У ҳатто менга ҳам шунақа муомала қилган. Мен қим тўғрисидадир илтимос қилган эдим. Бегалининг энсаси қотди, қошларини қимириб, истехзо билан:

— Ўқиб келсин, майли, қўйиб берарман, — деди.

Бегали талабчан бўлса-да, адолат билан иш тутар, имтихонни талабадан ўч олиш куролига айлантормас эди. Эҳтимол, университетда бунака талабчан домла жуда кам бўлгандир, хар холда, талабаларнинг Бегалидан ўқиган фанидан билимлари пишик-пухта бўларди. Бегалининг талабчанлиги ўз фанини жуда яхши кўрганидан, унга садокатидан тугилган эди. Кани энди хамма домлалар шундай бўлса, менингча, таълим савиясини ошириш, биринчи навбатда, ўқитувчининг талабчанлигига боглик.

Сўнгги марта биз Бегали билан 2004 йилнинг июл ойида кўришдик. Яхши мутахассис ва ажойиб инсон Омонилла Мадаев ўқитувчиларнинг таътилга чиқиши олдидан якин дўстларига махалла чойхонасида ош килиб берадиган одат чикарган. Бегали хам шу йигинларга келарди, лекин хар доимгидек бардам ва харакатчан эмас эди. Ранги хам сўлгин, кайфияти паст. Хеч нарса емайди хисоб. Факат домлалар билан гаплашиб, нима гаплигини сўрасак, ошкозони безовта килаётганини айтди. Кейин орадан бир ой хам ўтмасдан Бегалининг касали жиддий эмиш, операция килмаса бўлмас эмиш деган гап таркалди. Лекин маълум бўлишича, операция учун 250 минг сўм тўлаш керак экан. Шунда университетнинг аввалги ректори, академик Тўрабек Долимов валломатлик килди. У университет хисобидан керакли пулни ўтказиб берди.

Мен операциядан кейин 5-6 кун ўтгач, уни кўргани бордим. Бегали мени кўриши билан ётган жойидан турмокчи бўлди. Мен, албатта, “Кимирламанг, ётаверинг”, деб уни тинчитдим ва бунака пайтларда беморга айтиладиган тасалли сўзларини айтдим. Унинг кайфияти яхши эди — унга хам, менга хам операция муваффакиятли ўтди, ха демай тузалиб кетади дейишди. Биз Бегали билан келажакдаги илмий режаларимиз тўғрисида гаплашдик. Бегали Уйғониш даври адабиёти деган илмий дарсликни нашриётга топширганини айтди. Кўп ўтириш мумкин эмас эди. Бирор ўн дакикадан сўнг кўзгалдим. Сўнг менинг ўзим хам шифохонага тушиб колдим.

Кейин Бегалини уйига жавоб беришганини, анча мазаси кочганини айтишди. Юрагим “шув” этди. Уни операция килган доктор Бегалининг рак эканини айтди. Каттик кайгурдим, лекин бандасининг кўлидан нима хам келарди. Мен телефонда видолашдим. Йиги босиб гапларимни айта олмадим. Бегали хам жуда хаяжонланиб кетди, икки марта “Рахмат, Озод ака!”, “Рахмат, Озод ака!”, деди. Бу унинг менга айтган сўнгги сўзлари бўлди.

Профессор Бегали Косимов шу тарзда хаётдан кўз юмди. Шубха йўкки, бу ажойиб инсоннинг номи тарихдан муносиб ўрин эгаллади.

Озод Шарафиддинов